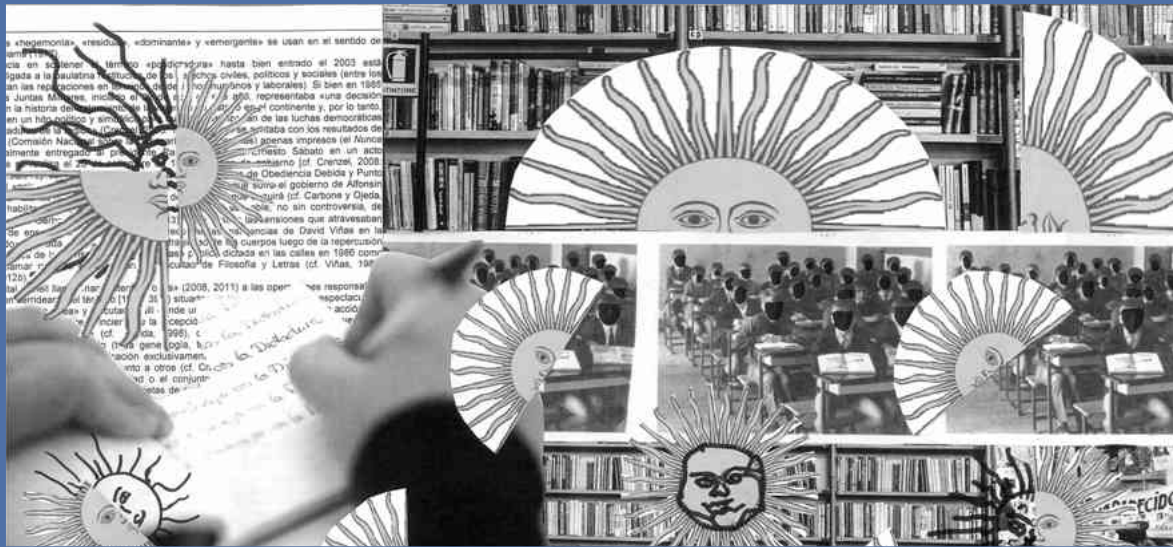

#12

UNA MICA MÉS SOBRE UN MÍTIC SEMINARI (FÀBRICA TEÒRICA DE LA UNIVERSITAT ARGENTINA DE LA POST-DICTADURA)

Analía Gerbaudo

Universidad Nacional del Litoral / CONICET

Resum || Aquest article analitza la relació entre teoria, crítica i ensenyament articulada en el Seminari «Algunos problemas de Teoría Literaria» liderat per Josefina Ludmer el 1985 a la Universidad de Buenos Aires (Argentina). En primer lloc s’hi descriuen els nuclis teòrics del Seminari. Paral·lelament, s’hi caracteritzen les operacions crítiques desplegades en el seu desenvolupament. Finalment, s’hi explora el programa d’investigació i de formació que Ludmer projecta o, amb altres paraules, s’hi descobreixen les seves «fantasies de nano-intervenció» a la universitat argentina i pública dels primers anys de la post-dictadura.

Paraules clau || Teoria literària | Josefina Ludmer | Universitat argentina | Post-dictadura | Fantasies de nano-intervenció

Abstract || This article analyzes the relationship between theory, criticism and teaching established by Josefina Ludmer in the seminar “Algunos problemas de Teoría Literaria” (“Some problems of Literary Theory”) which took place at Buenos Aires University (Argentina) in 1985. The article describes the main theoretical points and critical operations carried out during the development of the Seminar, and ends with an exploration of Ludmer’s research and educational program, which constitutes her “fantasies of nano-intervention” in the Argentinian public university system of the first years of post-dictatorship.

Keywords || Literary Theory | Josefina Ludmer | Argentinean University | Postdictatorship | Fantasies of Nano-Intervention

0. Marrades

En la contratapa a la reedició per part de l'editorial Mansalva d'*Oda* de Fabián Casas, el crític i periodista Pablo Schanton delinea la «imatge» (Gramuglio, 1992) d'aquest prolífic escriptor argentí per sostracció:

Los escritores top de mi generación (la de los que creímos redimir la sangre y los ideales de los 70 con dark, postestructuralismo, cocaína, la cátedra de Panesi, el Parakultural y una primaverita alfonsinista) saludan mucho desde los suplementos literarios, pasean por el periodismo como si fuera una sucursal tardía de Montaigne y saben muy bien cómo salir en las fotografías, a diferencia de Borges que, pobre, dependía de María Kodama. A mí me dan vergüenza. Pero a Fabián Casas no lo cuento entre ellos. (Schanton, 2008)

Entre les mitologies urbanes i portenyas de l'Argentina dels vuitanta, Schanton n'inclou «la cátedra de Panesi». Sèrie que habilita algunes preguntes: ¿què hi feia Jorge Panesi a les seves classes per a merèixer un espai allotjat a la universitat (llargament blasmada com a burocràtica, endogàmica i capellista per l'estesa vulgata que oposa acadèmic/no acadèmic com a equivalent a no creatiu/creatiu¹), es col·loqui entre les icones de la transgressió que, en la llavors flamant democràcia, reemplaçaven als prototips heroics dels setanta?

Aquesta presentació rodeja aquesta pregunta que es projecta sobre l'horitzó polític i cultural en què es produeix la pràctica en qüestió: si bé Panesi treballa amb Enrique Pezzoni a la càtedra «Introducción a la Literatura (C)»² inclosa en la carrera de Lletres de la UBA (Universidad de Buenos Aires) des de 1984, no és fins a 1990 quan, després de la mort de Pezzoni produïda el 1989, es fa càrrec de la matèria que des de 1985 s'anomenava «Teoría y análisis literario», d'acord als paradigmes de l'època³. Per efecte dels seus propis relats (cf. Panesi, 1989, 2009) i també dels seus alumnes (cf. Louis, 1999, 2009), la seva imatge de crític es construeix entre el do i el deute amb Pezzoni. No obstant, l'exhumació de classes dictades durant la «post-dictadura» combinades amb programes, entrevistes⁴ i alguns assajos puntuals (cf. Panesi 2009, 2010; Zubieta, 2010; Vitagliano, 2011) deixen entreveure el lloc que les «operacions» (Panesi, 1998) teòriques, crítiques i pedagògiques de Josefina Ludmer, tant a la «universidad de las catacumbas» durant la dictadura com en el cèlebre Seminari «Algunos problemas de teoría literaria» dictat durant el segon quadrimestre de 1985 a la Universidad de Buenos Aires han tingut en el seu creixement professional i en la d'un grup de professors, escriptors, periodistes i crítics que, com Panesi, s'havien format furtivament amb ell durant els anys del terrorisme d'Estat i després l'acompanyarien en aquella mítica experiència pedagògica⁵: Alan Pauls, Ana María Amar Sánchez, Ana María Zubieta, Nora Domínguez, Gabriela Nouzeilles, Mónica Tamborenea, Adriana

NOTES

1 | A Argentina, aquesta contraposició és abonada no només per fora del circuit «acadèmic» per escriptors i investigadors que treballen com a professors a la universitat. En aquesta mateixa línia també crida l'atenció l'ús pejoratiu de l'adjectiu «acadèmic» en col·loquis universitaris per part de qui participa en aquests, ja sigui com a convidats o com a organitzadors. Una mostra: des de juny de 2005 la Universidad Nacional del Litoral organitza cada any una trobada d'escriptors, periodistes, crítics, traductors, editors i professors de literatura sota el nom, una mica pretensions, d'*Argentino de literatura*. Si es consulten les edicions impreses dels dos primers (Casullo *et al.*, 2006; Giordano *et al.*, 2007) así així com les digitals dels vuit restants (en format e-book i amb accés obert; algunes ja estan disponibles i altres per penjar a la pàgina del Centro de Investigaciones Teórico Literarias [Panesi, *et al.*, 2014]) es podrà verificar aquesta tendència llegible, a vegades, com a picada d'ull; altres com a infantils i velades disculpes davant d'errors; altres, com a eclosions de cinisme i irresponsabilitat.

2 | A «La hora de los maestros», un text que Annick Louis escriu per a presentar la reedició de *El texto y sus voces* d'Enrique Pezzoni, recorda les condicions de treball a la universitat pública de l'incipient democràcia argentina de 1984 (sobre aquest punt, veure McKee Irwin y Szurmuk, 2011: 14). Entre les constriccions que impedièn canvis institucionals radicals, en principi a la planta docent, estaven els contractes laborals signats durant la dictadura (Louis, 2009: 61-62). El recurs a l'anomenada «cátedra paralela» va ser una sortida amable a la situació donada que va permetre incorporar professors abans

Rodríguez Pérsico, Claudia Kozac y Matilde Sánchez.

Aquest article⁶ se centra en aquell Seminari. Una de les fàbriques teòriques de la universitat argentina de la post-dictadura⁷, tant per les seves operacions de importació com per les d'invenció i estímul a la producció categorial des d'una singular posició epistemològica que revisa les formulacions expandides sobre els conceptes «escriptura», «teoria» y «pràctica». Una producció que, lluny de la ingenuïtat o la desactualització, es tramava a partir d'un diàleg actiu amb els últims desenvolupaments del «camp» (Bourdieu, 1987, 1997, 2001): un estat de l'art ordit a contrapèl de les polítiques repressives hegemòniques⁸ fins feia molt poc temps⁹.

En primer lloc s'hi presenta l'eix i els grans nuclis teòrics sobre els quals va girar el Seminari. Eix i nuclis posats a disposició d'un programa d'ensenyament, d'investigació i també d'una agenda dels estudis literaris per-venir que expressen les «fantasías de nano-intervención»¹⁰ de Ludmer. Fantasies que es mencionen junt amb les operacions desplegadas amb el seu equip (per raons d'espai, i donat que algunes han estat analitzades en altres articles, remetem a ells). S'hi pretén, en aquesta ocasió, donar compte del projecte intel·lectual en què aquesta fàbrica s'inscriu (caracteritzada en treballs previs en un aspecte puntual). Finalment, mentre s'hi descriu el programa i l'agenda que Ludmer exposa en el seu Seminari, s'hi aventura, a gairebé trenta anys de distància, una lectura d'algunes de les empremtes d'aquell programa i d'aquella agenda en «lo que vino después» (cf. Ludmer, 2010b, 2012a, 2012b) en la teoria, la crítica i l'ensenyament de la literatura a Argentina. Una manera de tornar sobre el títol de la presentació i de complir la promesa anunciada: constatar algunes de les raons que expliquen perquè aquest Seminari es va convertir en un mite de la vida universitària argentina de la post-dictadura.

1. La «fàbrica» teòrica: operacions, programa i agenda

Ludmer fa girar el seu Seminari sobre un eix, el seu concepte «modos de leer», i tres grans nuclis teòrics que presenta com a continguts organitzadors de les unitats: «teorías de la especificidad», «teorías de la interpretación» y «teorías de las prácticas literarias» (1985a: 1).

Com ja hem assenyalat (cf. Gerbaudo, 2011b), munta el concepte «modos de leer» a partir d'un altre: «modos de ver» de John Berger (1970). Un concepte que està en el cor del seu programa d'ensenyament i d'investigació i que recorre la seva producció, tant oral com escrita. Des dels vuitanta fins al present apareix en classes, conferències, entrevistes i publicacions amb l'immancable rerefons

NOTES

exclosos mentre es responia al règim de concursos. . «Introducción a la literatura (C)» (convertida després en «Teoría y análisis literario (C)») va ser un cas entre d'altres: amb aquesta càtedra, liderada per Enrique Pezzoni, convivia la càtedra «A» en la qual treballaven Delfín Garasa, Nérida Salvador y Elisa Rey i la càtedra «B», a càrrec de Graciela Maturo (cf. Garasa, 1984; Maturo, 1987).

3 | Panesi mostra el correlat entre les denominacions de les matèries i els paradigmes teòrics dominants: «Un año la materia funcionó con el nombre que traía del Plan de estudio del 76. Y luego cambiaron los planes de estudio: la materia se llamaba “Introducción a la literatura” y pasa a llamarse “Teoría y análisis literario”. [...] Si ahora vos me preguntás qué nombre le pondría... Le pondría “Teoría y crítica”. Lo de “análisis” marcaba que entonces estaba aún muy presente el estructuralismo. Eran principios de los 80 y el estructuralismo estaba en retirada en cualquier otro lado, pero no acá» (Panesi, 2006).

4 | Per a una descripció del projecte inicial d'aquesta investigació finançada pel Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas (CONICET), els seus conceptes centrals, la delimitació del període (1983-2003), els talls que senyalen els seus diferents moments (1983-1986; 1986-1995; 1995-2001; 2001-2003) i la metodologia, vegi's Gerbaudo, 2012a. Per a una definició del terme «política de la exhumación», vegi's Gerbaudo, 2013a.

5 | El 1986 aquest Seminari es converteix en la matèria «Teoría Literaria II» (cf. Vitagliano, 2011: 123).

de l'«activisme» (cf. Ludmer, 1984, 1985b, 1997, 2001, 2004, 2005, 2009, 2010a, 2010b, 2011a; Gerbaudo 2013c): «en la sociedad se enfrentan modos de leer [...]. Esos modos de leer son formas de acción» (1985b, 1: 4)¹¹. I agrega: «La Teoría Literaria vendría a explicar esos “modos de leer”: las controversias, los debates» (4). Ludmer anticipa les tesis d'*Aquí América Latina* (2010a) quan connecta els «modos de leer» amb els «modos de escribir» (no només crítica o teoria literària sinó literatura i ciències humanes i socials en general [1985b, 26: 19]) i aquests amb els canvis socioculturals que els travessen: «Esos “modos de leer” son históricos... Aunque tal vez desde la escuela primaria les hayan inculcado uno solo, nosotros apostamos a los cambios... A descongelarlos. A que se lea de otro modo. Y a lo mejor, a que se produzca también un cambio en la literatura» (4).

Ludmer revela les seves «fantasies» poc a poc. Gradua els seus enunciats segons la seva densitat teòrica i epistemològica atenent als continguts desenvolupats i als «envíos» (cf. Gerbaudo, 2013b). El correlat entre les pràctiques de lectura (s'exigeixen nombroses lectures obligatòries) i d'escriptura és important perquè li permet a la càtedra revisar en quina mesura allò ensenyat s'ha après, o al menys acreditat. Un exercici que progressivament es torna més complex: l'entrega de tres treballs pràctics fixats per setembre, octubre i novembre (és a dir, un per cada mes cursat de Seminari) és la condició per a la regularitat i una monografia final pensada amb un temps de producció de «dos anys» (Pauls, 1985, 26: 2) és la condició per a aprovar. Aquest exercici actua com a resistència a l'«aplicacionisme» (dominant en l'ensenyament literari argentí tant en els nivells secundari com superior [cf. Gerbaudo, 2006, 2011c, 2013b]) ja que exigeix l'«apropiació» (cf. Derrida, 2001) dels continguts tractats a classes teòriques i pràctiques¹² per a llegir un corpus llavors poc convencional en l'espai universitari¹³. Escriure els fonaments d'aquestes decisions és una marca dels programes de la universitat de la post-dictadura: un moviment de contramarxa dels dominants en el període anterior (cf. Louis, 2009) marcat per la naturalització de les eleccions de càtedra sobre corpus i continguts presentats des de sintètics llistats avaluats oralment. El 20 d'agost de 1985, durant la primera classe del Seminari, Ludmer afirma que, tant per a ella com per a l'equip que l'acompanya, aquesta aposta per a l'escriptura constitueix una «especie de experimentación» d'un curs sense examen final oral. Una experimentació que fantasieja amb «terminar con los exámenes [finales orales] y empezar con otro tipo de enseñanza donde los estudiantes tengan una participación permanente en la escritura» (1985b, 1: 1)¹⁴.

Alan Pauls replica els fonaments teòrics i epistemològics de l'operació. Inspirat en les formulacions derrideanes (cf. Derrida, 1967), recrimina l'«hegemonia» institucional del «socratisme»: «En esta Facultad

NOTES

6 | A més del finançament al projecte individual ja citat, aquest treball s'enmarca en altres projectes col·lectius amb subvenció de diverses institucions: el CAI+D 2013-2015 (Curso de Acción para la Investigación y el Desarrollo)/ UNL sota la meua direcció (*Las teorías en la formación del profesor en letras en la Argentina de la posdictadura /1984-2003*), el PIP (Proyecto de Investigación Plurianual)/ CONICET 2013-2015 sota la direcció de Miguel Dalmaroni y Judith Podlubne (*La resistencia a la teoría en la crítica literaria en Argentina. Algunos episodios desde 1960 hasta la actualidad*) i el megaprojecte-transdisciplinar *International Cooperation in the Social-Sciences and Humanities: Comparative Socio-Historical Perspectives and Future Possibilities* dirigit per Gisèle Sapiro (École des Hautes Études en Sciences Sociales / Centre National de la Recherche Scientifique, <http://interco-ssh.eu>).

7 | Un altre focus teòric important del període ha estat la càtedra «Literatura argentina II» liderada per Beatriz Sarlo que, com en el cas de Ludmer, també havia format grups d'estudi clandestins durant la dictadura. Pràctiques a les quals s'hi van sumar les seves incitatives editorials, ja sigui des del Centro Editor de América Latina, o bé des de *Punto de vista*, la revista que va dirigir durant trenta anys constituïnt una emblema de la resistència tant en les pràctiques repressives durant el terrorisme d'Estat com en les crisis econòmiques al llarg de la post-dictadura (cf. Blanco i Jackson, 2009; Gerbaudo, 2010, 2011a, 2014a).

8 | Els termes «hegemonía», «residual», «dominante» y «emergente» s'usen en el sentit de Raymond Williams (1977).

[...] se supone que hay una sola manera de transmitir saber que es hablando y se supone que hay una sola manera de demostrar que se lo ha recibido que es también hablando» (1985, 4: 4). Una «metafísica de la veu» lligada a la «veritat». Pauls caricaturitza als futurs professors com a una mena de «policías del saber»: «Señores que hablan» però «que no escriben» (4). Un moviment al qual oposa l'obsessió «militant» (3) del Seminari del qual participa. Un Seminari que situa l'escriptura dels estuants al mateix nivell d'importància que el plantejament dels continguts per la càtedra: «Hay tanta militancia en la elección de los puntos del programa como en la elección de este sistema de trabajo» (3). I ratifica: «Es una especie de contrato donde proponemos que nosotros hablemos y que ustedes escriban» (3). Des del seu doble rol de docent-escriptor¹⁵, fantasieja amb una formació que desencadeni una «posible identidad entre una persona que enseñe y una persona que escriba» (4). Amb altres termes: desitja per als altres allè que practica en el seu dia a dia.

Aquesta emergent valoració de l'escriptura unida a la de les «pràctiques literàries» deixa les seves empremtes en Gustavo Bombini. No només poden llegir-se en els seus primers treballs (ja siguin compilacions o articles propis) les marques de la importància de la teoria en la conversa sobre l'ensenyament de la literatura (cf. Bombini, 1989, 1992, 1996; Ingaramo, 2011, 2012a, 2012b) unida a un activisme que el porta a intentar traslladar a Mar del Plata¹⁶ (ciutat de la qual provenia) i més tard a La Plata (cf. Gerbaudo, 2014d) la renovació de la qual participava com a estudiant dels últimes anys del professorat en lletres de la UBA (cf. Bombini, 2006, 2011) sinó que també les marques d'aquesta empremta sobre l'escriptura es descobreixen en la seva producció tardana: en la que posa el «guió conjectural» al centre de la pràctica dels professors de qualsevol nivell educatiu (Bombini, 2002). Per a Bombini la narració de les pràctiques imaginades en diàleg amb les realitzades és un prolífic espai d'escriptura del professor: entre el diari i el balanç o la auto-avaluació, entre la planificació i la fulla de ruta informal, entre l'escriptura institucional i les «escrituras del yo» (Giordano, 2006) o de la «intimidad» (Catelli, 2007), visibilitza i jerarquitzava una pràctica desatesa.

¿Quines altres fantasies, a més de les ja mencionades, impulsen aquest Seminari? En la primera classe, Ludmer revela als seus estudiants el seu «objetivo fundamental»: «Introducirlos a los problemas de la Teoría literaria desde varios ángulos» de manera que «aprendan a leer teoría: cómo y para qué leerla» (1985b, 1: 2). Per tal d'aconseguir-ho pensa la «formación en teoría literaria» com una mena de «pasos»: «El primero es el enfrentamiento con [...] algunos problemas muy generales»; «el segundo, una historia de las teorías (que no es lo mismo que una Teoría literaria)»; «el tercero, problemas concretos, específicos» (2). Aquests passos són els que

NOTES

9 | La insistència en sostenir el terme «post-dictadura» fins ben entrat el 2003 està directament lligada a la paulatina restitució dels drets civils, polítics i socials (entre els quals destaquen les reparacions en termes de drets humans i laborals). Si bé el 1985 el Judici a les Junes Militars, iniciat el 22 d'abril d'aquest any, representava «una decisió excepcional en la historia del tratamiento de la violencia de Estado en el continente y, por lo tanto, se constituyó en un hito político y simbólico para quienes participaban de las luchas democráticas contra las dictaduras de la región» (Crenzel, 2008: 137), i si bé es contava amb els resultats de la CONADEP (Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas) a penes impresos (el *Nunca más* és oficialment entregat al president Raúl Alfonsín per Ernesto Sábató en un acte televisat que es realitza el 20 de setembre de 1984 a la Casa de govern [cf. Crenzel, 2008: 103]), els aparels repressius no estaven desarticulats: les Leyes de Obediencia Debida y Punto final unides al «golpe de mercado» (cf. Pucciarelli, 2006, 2011) que pateix el govern d'Alfonsín són només alguns dels moviments més visibles del retrocés que seguirà (cf. Carbone y Ojeda, 2000) i que habiliten que fins ben avançat el segle XXI es parli, no sense controvèrsia, de «post-dictadura» (cf. Gerbaudo, 2012a; Antelo, 2013). Per tal d'il·lustrar les tensions que travessaven les pràctiques d'ensenyament de l'època només cal recordar les insistències de David Viñas en la paraula «por» associada a la materialitat i a la fragilitat dels cossos després de la repercussió en certs sectors de la premsa escrita d'una classe pública dictada als carrers el 1986 com a forma de reclamar millores edificis per a la Facultad de Filosofía y Letras (cf. Viñas, 1986; Gerbaudo, 2012b).

minuciosament segueix, un a un.

També durant la seva primera classe planteja les dues preguntes que el recorreran: «¿Qué se lee en la literatura?» i «¿desde dónde se lee?» (1: 7). Dues preguntes que funcionen com la clau d'anàlisi de les teories de l'«especificitat», les de la «interpretació» y les de les «pràctiques» literàries.

En relació a les teorias de la especificidad», Ludmer s'entesta en dinamitar l'oposició entre les teories «formalistes» i las «institucionalistes». Un moviment que anticipa en aquella extensa trobada introductòria, probablement recepcionada¹⁷, en principi i donada la quantitat i la densitat dels problemes exposats, com a pura abstracció¹⁸: Ludmer interroga si allò que s'ha denominat «especificidad literaria» pot allotjar-se «en el interior mismo de la literatura, en la lengua, en algún rasgo propio, o si la especificidad se define desde afuera de la literatura por ciertas instituciones, por ciertas convenciones, por lo que se enseña como literatura, por lo que se lee como literatura» (1985b, 1: 1). No obstant, a aquest primer moviment, una mica críptic per als desprevinguts estudiants, li segueix una minuciosa descripció dels plantejaments contraposats (cf. Zubieta, 1985, 11; Domínguez 1985, 12) que es completa amb la repetició del gest que pretén contribuir a desarticlar el binomi: «Yo les dije que leyeran *Ante la ley* (...). Un texto muy importante por el modo de superar esta escisión entre las dos teorías que venimos viendo que planteaban, por un lado, la especificidad, y por otro lado, las instituciones» (Ludmer, 1985b, 13: 7).

En relació a les «teorias de la interpretació», el Seminari revisa com pensen el sentit en la literatura autors emblemàtics de l'hermenèutica, l'estètica de la recepció, l'estructuralisme i altres la producció dels quals és de difícil catalogació com Susan Sontag, Jacques Derrida, Michel Foucault, Gilles Deleuze i Félix Guattari (cf. Nouzeilles, 1985: 17; Panesi, 1985, 18; Tamborenea, 1985, 19). Un teixit que Ludmer embasta fins el final del curs quan, a propòsit de la *gauchesca* (que havia abordat en diverses classes i sobre la qual havia dictat un Seminari específic durant el primer quadrimestre[cf. Ludmer, 1985c]), pregunta: «¿Qué tipo de gaucha constituyó el género?» (Ludmer, 1985b, 20: 111). Repassar crítiques contraposades sobre els seus clàssics li permet tornar sobre el problema de com les teories modelen la interpretació. Utilitza per a això un corpus familiar que es desfamiliaritza a partir d'un enfocament que desconcerta en suspendre les anteriors certeses al moment de llegir (cf. Caisso y Rosa, 1987): «Entonces, ¿qué pasa con el sentido?, ¿por qué un texto puede leerse de modos diferentes?» (113).

Finalment, parlar de «teorias sobre las prácticas literarias» obliga a replantejar algunes preguntes de les «que han surgido para dar

NOTES

10 | Amb Avital Ronell anomeno «nano-intervenciones» (2008, 2011) a les operacions responsables (en l'accepció derrideana del terme [1980: 397]) situades a las antípodes de «lo espectacular», ceñides a la «pequeña tarea» y executades allà on una clivella deixa espai a l'acció que defineix els seus sentits en el terreny incert de la recepció. Una trama en la qual allà que està per-venir es trenca amb l'«aconteixement» (cf. Derrida, 1998), amb allò incalculable que excedeix tota predicció i tot esquema previ (tota genealogia, tota gènesi i tot gènere [2003: 55]) mentre desbarata qualsevol adjudicació exclusivament personal, intencional o individual d'allò que es dirimeix en l'accionar junt amb d'altres (cf. Cragolini, 2014) perquè depèn de la seva repercussió. Si la política és «la actividad o el conjunto de actividades desarrolladas en ese espacio de tensión que se abre entre las grietas de cualquier orden precisamente porque ningún orden agota en sí mismo todos sus sentidos ni satisface las expectativas que los distintos actores tienen sobre él» (Rinesi, 2003: 23), pensar les accions en termes de «fantasías de (nano)intervención» accentua l'atreviment de cada moviment donat el poder de decisió dels que responen. En una entrevista concedida a la radio *France Culture*, Jacques Derrida ho expressa amb claredat: quan s'escriu, quan s'ensenya, quan s'investiga «se les está proponiendo a otros un nuevo punto de referencia, un nuevo contrato, una nueva interpretación» (2001: 40). I agrega: «el otro es quien tiene que contestar o no» (40). Incloure la no-resposta com a resposta possible subratlla els atenuants amb què Derrida infatigablement ha pretès desanimar la prepotència de

cuenta de cierta literatura o incluso para orientar la escritura misma de la literatura» (1: 1). El realisme (cf. Rodríguez Pérsico, 1985, 22), l'avant-guarda (cf. Pauls, 1985, 23) i la post-modernitat (cf. Kozac, 1985, 24) es llegeixen des d'aquest enclavament (central en l'accidentat, fatigós i resistit replantejament de la relació entre teoria i pràctica en les ciències humanes a Argentina, en especial en una disciplina per-venir com la didàctica de la literatura [Panesi, 1996; Gerbaudo, 2006, 2009, 2011c; Bombini, 1989, 1996, 2012; Parchuc, 2014; Nieto, 2014]). Sobre aquest punt, a la seva classe sobre realisme, Rodríguez Pérsico realitza dos plantejaments nodals: en primer lloc, interroga «la autonomia de la literatura» tot i reclamar la seva «eficàcia política» (1985, 22: 2). D'altra banda, intervé en el problema de la historicitat de les formes literàries i el seu vincle amb les teories a partir d'un exemple incontestable: «El *Ulises* de Joyce no pudo haber sido escrito antes de Freud» (22: 9). Dues tesis que es reprendran en les discussions tant sobre la post-autonomia (cf. Ludmer 2010a, 2011a) com sobre la articulació teoria-pràctica en l'ensenyament de la literatura (zona de transferència que a Ludmer no li resultava indiferent)¹⁹.

Junt amb el desplegament d'aquests tres grans nuclis teòrics, Ludmer i el seu equip realitzen tres operacions que fan ostensible la posició epistemològica i didàctica de la càtedra:

1- Defensen l'actualització teòrica com a punt de partida de qualsevol pràctica d'investigació i d'ensenyament. Una exigència que no s'atenua emparant-se en els desafortunats avatars que fustigaren la institucionalització de la investigació literària a Argentina des dels anys seixanta. Ben al contrari, el Seminari introdueix textos teòrics que signaran orientacions posteriors del camp. Per exemple, en altres treballs (cf. Gerbaudo, 2013d) he parat atenció a la primerenca importació de «Ante la ley» de Jacques Derrida²⁰ y de *La condición posmoderna* de François Lyotard. En aquesta mateixa línia val fer notar la divulgació de Boris Arvatov (ensenyat per Jorge Panesi fins al present a la seva càtedra de «Teoría y análisis literario»²¹), Douglas Hofstadter (1979), Robert Darnton (1984) i les valents referències a *El capital* en aquell fràgil i inestable ordre democràtic. Els nombrosos enviaments a la bibliografia encara no traduïda ofertes com a lectura optativa (és només un de tants) són un altre exemple d'aquest fervor per l'actualització.

2- Subscriuen la pretensió de produir teoria i no només crítica. Més enllà de la formulació de la categoria de «modos de leer» (cf. Gerbaudo, 2011b) es produeix durant el Seminari una acalorada discussió amb Walter Mignolo sobre la possibilitat de produir coneixement en les condicions materials de llavors (cf. Gerbaudo, 2013e). Una discussió que, lluny de descoratjar, s'inscriu a més en l'horitzó més ampli de l'esberlat procés d'institucionalització de la

NOTES

la intencionalitat. Un subratllat aquí reforçat per l'acoplament amb «fantasies» que, com indica Slavoj Žižek, no remetent a «un escenario fantástico que opaca el horror real» d'una situació (1999: 15) sinó que, pel contrari, són aquelles que sostenen el «sentido de realidad» (de otro modo, se favorecería una percepción tendiente a asociar la realidad a un resto que, lejos de una «mera fantasía», sería «*lo que queda de la realidad cuando ésta pierde su apoyo en la fantasía*» [31]) per a mobilitzar accions («nano-intervenciones») orientades a incidir en la reorganització de l'entramat sociocultural justament en els espais en què, dit en termes d'Eduardo Rinesi, s'hi adverteixen «grietas» (2003: 23).

11 | Cada vegada que se citen classes es codifiquen de la següent manera: (any de dictat, *número de clase*: pàgina de la transcripció mecanografiada [quan no s'arriba a l'últim nivell de desagregat, es fa referència a la classe completa]). Aquestes classes desgravades i després impreses per les Llibreries-editorials *Sim* i *Tekné* han circulat no només com a material d'estudi per a alumnes que cursaven les matèries sinó també com a material de divulgació per als professors que treballaven en diferents nivells educatius (inclòs el superior universitari) i que en el cas de no residir a Buenos Aires, viatjaven per aconseguir-lo (cf. De Llano, 2014). De fet, Annick Louis publica les classes sobre Jorge Luis Borges dictades per Enrique Pezzoni entre 1984 i 1988 perquè hi adverteix la seva importància per a la crítica i els estudis sobre la institucionalització de la teoria literària a Argentina (cf. Louis 1999: 11-12). El seu treball d'arxiu (cf. Louis, 1999) és un dels primers antecedents en

investigació literària a Argentina. Un procés signat per les dictadures que van impedir el desenvolupament editorial, literari, de traducció, docent i d'investigació (cf. Puiggrós, 1997, 2002; Kaufmann, 2001; Invernizzi y Gociol, 2002; Gerbaudo, 2014d) i que, per tant, van retallar no només temàtiques sinó també punts de vista: «El campo de trabajo es nuestra cultura (...). Un campo de problematización pero no de aplicación» (Ludmer, 1985b, 26: 6). Ludmer se pronuncia sobre la impostergable apropiación de los contenidos que enseña como «biblioteca» (6) para pensar «las teorías de nuestras prácticas literarias» (9). Pas que dona en el llibre que publica tres anys més tard sobre la *gauchesca* (1988). Un pas que anima a imitar: «¿Qué teorías específicas podríamos nosotros elaborar a partir de esas prácticas literarias que en muchos casos no tienen un equivalente internacional, como en el caso de la gauchesca?» (1985b, 26: 9). I insisteix, entusiasta y emfática: «¿Cuál es la teoría que sobre esas prácticas nosotros vamos a poder empezar a elaborar? Ese va a ser el punto de partida de la Teoría Literaria en Argentina» (9). Podríem dir avui: no solament. La didàctica de la literatura que inventa Gustavo Bombini és deutora d'aquestes interpel·lacions (cf. Gerbaudo, 2009; Ingaramo, 2012b). Cabria analitzar si també ho és la literatura d'Alan Pauls i la de Matilde Sánchez. Finalment, les marques dels seus ensenyaments en la producció crítica de la resta de l'equip del Seminari són irrefutables (un rastreig que excedeix els límits d'aquest article).

3- Intenten desarticlar «obstáculos epistemológicos» i «ideológicos» (cf. Bachelard, 1948; Camilloni, 1997; Gerbaudo, 2011c) enquistats en la formació universitària argentina dels vuitanta a partir de l'exposició i discussió de fonaments teòrics. Ja hem repassat les batalles de Ludmer contra els aplicacionismes a partir de l'exercici i la promoció de formes sofisticades d'escriptura i de lectura (cf. Gerbaudo, 2011b). Com advertia en la primera classe d'aquest Seminari: «Muy poco aprecio se tiene de la inteligencia si se condena a la gente a copiar modelos de un lado para pasarlos a otro» (1985b, 1: 11). D'altra banda, si «la institución literaria es la que funciona como aparato de legitimación que define qué es la literatura», és important estar alerta a tot allò que modela «qué tipo de literatura traducir, difundir, aplaudir y por lo tanto, también producir» (11). La universitat està dins d'aquest joc. En aquest mar, llegir i escriure són pràctiques que intervenen activament a l'arena de la lluita cultural. Lluita en què l'atribució de sentit juga un paper central.

Com a exemple a aquests intents de desmuntatge i de les reaccions que desencadenen, podem presentar un agitat episodi que gairebé acaba als tribunals: aquells que es van sentir agreujats per les incisives representacions que Panesi desplega a la seva classe sobre les «teorías de la interpretación» (cf. Panesi, 1985, 18) més que continuar la polèmica van apel·lar a aquesta forma indirecta de

NOTES

polítiques d'exhumació sobre aquest problema. archivo (cf. Louis, 1999) es uno de los primeros antecedentes en políticas de exhumación sobre este problema.

12 | Las classes pràctiques mostraven corpus poc ortodoxos per a l'època travessats també per preguntes no formulàries. Per exemple, Matilde Sánchez analitza els conceptes de literatura circulant en la premsa escrita dels vuitanta que entén en bona mesura responsable de la «organización del consumo cultural» d'un ampli sector social (1985, 25: 4).

13 | Les consignes de la Monografia final (que es transcriuen amb les marques d'oralitat imbricades en la barreja de dictat i explicació) són una mostra de la complexitat del treball requerit. Els estudiants podien escollir un dels següents temes i desenvolupar-lo en un escrit «de 20 a 30 carillas, con plazo de entrega a dos años» (Pauls, 1985, 26: 2): «1) Análisis de las concepciones de literatura... en un corpus de revistas literarias argentinas. Para la constitución de ese corpus hace falta que sean al menos dos revistas distintas, dos colecciones, no menos de 30 ejemplares por colección y elegir revistas del Siglo XX. Se puede elegir también un corpus haciendo un corte sincrónico tomando, en este caso, todas las revistas literarias existentes en el campo... en ese momento. Por ejemplo, en vez de hacer un relevamiento cronológico del año 20 hasta el 50 en la revista *Sur*, tomar un lapso, pongamos de cinco años, y allí tomar todas las revistas que intervienen en el campo literario [...]. 2) Análisis de lecturas sobre alguno de estos cuatro escritores argentinos (análisis de las lecturas, no de los escritores): Borges, Sarmiento, Hernández

l'amenaça via l'acció judicial (cf. Louis y Gerbaudo, 2011).

Panesi obre la seva classe confrontant certes variants locals de l'hermenèutica (un tema que Nicolàs Rosa [cf. 1981] i més tard el seu equip analitzen des de la mateixa posició, és a dir, des del desacord profund amb certs usos d'aquesta línia teòrica [cf. Estrín y Blanco, 1999]). Una lectura a la qual ingressa a través d'una marrada no exempta d'humor: «Quería, ante todo, hacer una advertencia para aquellos espíritus poco preparados porque en la clase que hoy me propongo desarrollar dentro del capítulo de formación del sentido en literatura, hablaré de religión» (Panesi, 1985, 18: 1). Un moviment que busca capturar l'atenció, com és usual en les seves classes, a partir d'una mena d'enigma que anirà revelant poc a poc: «Aclaremos [...]: hay ciertas escuelas hermenéuticas que creen en la interpretación, que dotan a los textos de sentidos determinados ejecutando ciertas operaciones que toman al sentido como parte de una operación religiosa» (1). A què es refereix Panesi quan fa aquesta equiparació? Quines formes de llegir ataca? Contra quines pràctiques escriu? Això s'anirà revelant, en aquest cas i de forma inusual, sense matisos. Sense donar noms, aquesta introducció frega la denúncia. Una denúncia de to inflexible i reprovatori que abandonarà a mesura que distingeixi els usos locals de la teoria i la teoria²²:

Quiero adelantar [...] que a esta posición le llamaría hermenáutica porque es una hermenéutica que navega en las procelosas aguas del ser latinoamericano o nacional. No le dedicaría tiempo si no hubiese sido la única teoría oficial (oficial con gorra) que ha tenido la Facultad de Filosofía y Letras en estos últimos años.

Debido a este motivo hay que dedicarle algunos párrafos. Porque no se trata evidentemente de una teoría sino de un objeto kitsch que ha prendido maravillosamente en congresos de especialistas y en esta Facultad de Filosofía y Letras.

El campo de la hermenáutica está dirigido por una serie de pitonisas puesto que siempre se trata de que el ser latinoamericano o el ser nacional se embeba en los rayos milagrosos del Verbo Divino. Leeré algunas de las apreciaciones de una de estas pitonisas: «Esto es en suma la hermenéutica: una actitud del espíritu». «El único sentido posible es Dios y hay que intuirlo», dice, «dentro de la totalidad de sentido, como el único posible dador de sentido».

Si uno piensa que estas frases fueron dichas más o menos en el 80 o en el 81, que la revista faro de esta tendencia hermenáutica sacó su primer número en 1975, es evidente el registro de afinidad que este tipo de ideología occidental y cristiana tiene en el contexto en el que fue proferida. (2)

Es explícita y nada edulcorada la referencia al eufemístico nombre de «Proceso de Reorganización Nacional» usado desde el terrorismo de Estado para auto-rotularse. También es manifiesto el rechazo a un «modo de leer» literatura hegemónico durante la universidad de la dictadura (cf. Rosa, 1981; Caisso y Rosa, 1989; Estrín y Blanco,

NOTES

y Sábado. Con análisis de las lecturas queremos decir por lo menos 20 trabajos sobre los mismos. Implicará analizar, por ejemplo, 20 trabajos que se hayan escrito sobre Hernández. 3) Rastrear y analizar la concepción de autor o sujeto, ideología u objeto en todas las lecturas que se vieron en este seminario (formalismo, Praga, estructuralismo y posestructuralismo, teoría de la recepción, Bajtin, teorías institucionales, etc.) y rastrear cómo han sido trabajados uno de estos puntos en todas las corrientes» (Pauls, 1985, 26: 1-2).

14 | També sobre aquest punt hi torna amb insistència sobre el tancament del Seminari, després d'haver desenvolupat els arguments que expliquen la seva postura (s'observarà en l'enunciat l'expressió d'incertesa sobre el futur, en especial prenent en consideració la vulnerabilitat de les democràcies llatinoamericanes d'aquells anys): «No sabemos qué vamos a hacer en los próximos años. Trataremos de enseñar Teoría Literaria y de ir desarrollando algunas de estas tareas que creemos urgentes» (Ludmer, 1985b, 26: 10). Entre aquestes subratlla la necessitat d'«abolir los exámenes finales orales y de fundar «talleres de escritura teórica [...] necesarios para que se vaya creando de a poco una formación básica en teoría literaria en el conjunto de la facultad» (10). Una acció que s'articula tant amb els contingut que desenvolupa com amb el que els seus treballs crítics mostren a la llum de les condicions institucionalment incipients de llavors: «En algún momento pensamos que uno de nuestros cursos futuros (cuando estemos en condiciones, nosotros de dar y ustedes de recibir cursos o seminarios monográficos exclusivos sobre un tema)

1999) y a sus medios de difusión (puntualmente: la revista *Megafón*, fundada en 1975). Panesi sanciona un uso en las antípodas tanto de la relación entre literatura y territorio que Ludmer imagina (cf. 1985b, 26: 14) como de la forma rigurosa de trabajar con los textos que promueve (cf. Ludmer, 1972, 1977, 1985b). Al respecto Cecilia Badano, alumna de aquel Seminario, recuerda el tipo de tratamiento de los textos que exigía. Recuerda, más que la acotación de una compañera en una clase, la implacable exhortación de Ludmer: «“Yo siento... Yo siento”. Esto no es una clase de yoga. Acá venimos a argumentar» (Badano, 2014)²³. Cualquier apreciación impresionista o «inspirada» era denostada: Ludmer reclamaba la construcción de un argumento teóricamente informado. Un tipo de trabajo que, a pesar de los condicionamientos, había difundido clandestinamente durante los años de la dictadura. Un trabajo denodado y riesgoso del que han quedado registros materiales ligados a prácticas legibles como sus derivas: una efímera y discontinua revista (cf. Rodríguez Pésico *et al.*, 1980, 1984; Gerbaudo, 2013c, 2014c) y la consistente y deslumbrante explosión teórica que se evidencia en las clases exhumadas de este Seminario²⁴. Que la respuesta de quienes se sintieron afectados por las inflexibles aseveraciones de Panesi no haya sido la conversación sino el subterfugio intimidante, da cuenta de *modus operandi* residuales que muy lentamente (tal vez mucho más de lo previsto), comenzarán a perder eficacia.

Para finalizar con este escandaloso y resonado episodio: lo que siguió en la clase de Panesi fue el contraste entre este «modo de leer» local y el de los referentes teóricos del «paradigma fenomenológico-hermenéutico» (Panesi 1985, 18: 3). Un paradigma ligado con otra apropiación: la que realizan los teóricos de la «estética de la recepción» (5), en particular Wolfgang Iser y Hans-Robert Jauss, a quienes describe en deuda con algunos de sus postulados. Panesi arma esta breve historización, ya desde entonces desde una manifiesta adscripción derrideana, distante de cualquier «optimismo del sentido». Un sentido que, más que como «plenitud», piensa como «resto» y «diseminación» (17). Dicho en otros términos: un Derrida intervenido por la refinada lectura de Walter Benjamin con la que cierra su clase²⁵.

Una clase de «configuración didáctica» (Litwin, 1997) desconstruccionista: Panesi plantea un problema teórico, presenta inconciliables maneras de interpretarlo, expone la posición desde la que lee para finalmente suspender cualquier fijación de sentido unidireccional. Un movimiento que comprende a su clase. Las «Tesis de filosofía de la historia» de Benjamin empleadas para problematizar el presente y la construcción del pasado hecha desde el presente describen un «bucle extraño» (Hofstadter, 1979) que abarca sus afirmaciones:

NOTES

podría ser la escritura de la Teoría Literaria. O sea, en las prácticas literarias encontramos un campo que nos interesa marcar como cierre del Seminario y al mismo tiempo, como vuelta, en circularidad, al comienzo» (9).

15 | En el segon i darrer número de *Lecturas críticas*, la revista en la qual Pauls hi participa juntament amb altres assistents dels cursos de les catacumbes de Ludmer, es publica un avançament (cf. Pauls 1984a) de la seva primera novel·la (cf. Pauls, 1984b), sobre els activismes que envoltaren aquesta revista i els avatars editorials lligats a aquesta novel·la, veure Gerbaudo, 2013c, 2014c.

16 | Les classes que durant la fi dels vuitanta i principis dels noranta van dictar els professors d'aquest Seminari i d'altres càtedres a Mar del Plata, dins i fora de la universitat, han tingut un eco notable en la institucionalització de la teoria literària. Els apunts de classes prese per Mila Cañón dels cursos donats a la Universidad Nacional de Mar del Plata mostren la rèplica dels continguts d'aquest Seminari (cf. Cañón, 1990, 2013). Fora de la universitat, Bombini organitza el 1986 el concorregut «Ciclo V.O.» (que provocativament porta les inicials del lloc on es succeeixen les trobades, Villa Ocampo, i de la directora de la revista *Sur*): «En esa movida me ayudó Ana Porrúa. Recuerdo que llevamos a Beatriz Lavandera que hizo análisis del discurso político, Gabriela Nouzeilles trabajó sobre posmodernismo y literatura, Graciela Montaldo sobre Juan José Saer, Beatriz Sarlo sobre culturas juveniles y rock, Alan Pauls sobre *La traición de Rita Hayworth* de Manuel Puig, Enrique Pezzoni sobre *Fervor de Buenos Aires*, Jorge Panesi sobre Felisberto

El presente es una entidad tan abstracta como el pasado. [...] Dice Walter Benjamin: «En toda época ha de intentarse arrancar la tradición al respectivo conformismo que está a punto de subyugarla». Todo presente tiene algún conformismo. Benjamin está en contra de la empatía romántica del historiador con el texto y con el autor. [...] Dice: «La empatía con el vencedor resulta siempre ventajosa para los dominadores de cada momento». Propone una distancia materialista y dialéctica: que el historiador se mantenga a distancia. Dice: «Ya que los bienes culturales que abarca con la mirada tienen todos y cada uno un origen que no podrá considerarse una broma, deben su existencia no sólo al esfuerzo de los grandes genios que los han creado sino también a la servidumbre anónima de sus contemporáneos. Jamás será un documento de cultura sin que lo sea, a la vez, de barbarie. E igual que él mismo no está libre de barbarie, tampoco lo está el proceso de transmisión por el que pasa de uno a otro» (Panési, 1985, 18: 18).

Aquesta «jerarquía enredada» (Hofstadter, 1979) inclou a la seva classe, tocada per la sospita respecte a qualsevol moviment que es vulgui individual i neutral. Lògica que es posa en joc, amb més o menys moderació i elegància segons les configuracions didàctiques de cada docent, en tot el Seminari: constantment se sol·liciten els supòsits teòrics i epistemològics continguts en les operacions crítiques que, després d'èsser realitzades, s'analitzen i es projecten. Per exemple, a la seva classe final Ludmer recapitula. Torna sobre les decisions i reitera els objectius perseguits:

El «modo de leer» es lo que nos interesa especialmente en el Seminario [...]. Si ustedes no saben qué preguntarle a un texto, cómo moverse, tienen esa biblioteca de teoría donde pueden ir a buscar cómo otros entraron a los textos, qué problemas se plantearon [...]. De modo que si ustedes encaran un objeto determinado, un corpus determinado y tienen como horizonte o como biblioteca la teoría, pueden empezar a pensar qué preguntarle a ese texto sin someterse a la esclavitud degradante de la aplicación de un modelo. (1985b, 26: 1-3)

Dit en altres paraules, revela el seu programa i imagina una agenda per venir (una agenda en la qual, sense ni tan sols sospitar-ho quan vam començar aquesta investigació, està contingut el projecte en el qual treballem des de fa anys):

Ustedes tienen que conocer los mensajes que les son dirigidos. Tienen que poder leer, por ejemplo, el conjunto de la crítica que ha suscitado un clásico argentino: ¿desde qué concepciones de la literatura fue leído? Y además, para analizar la propia carrera: las concepciones de la literatura en la universidad, los programas, qué se les enseña, etc. (4)

Una agenda col·lectiva que pugui sostenir-se amb independència de la seva participació:

Intentamos dramatizar todas las luchas y todas las guerras que giran alrededor del sentido y que tienen que ver con «modos de leer», con concepciones de la literatura, con lecturas. [...] La interpretación es una lucha política también. Qué tipo de posición se toma en la interpretación, qué herramienta uso para interpretar, qué movilizo. Todo eso implica una

NOTES

Hernández, Charlie Feiling sobre pragmàtica y dos estudiantes que bajo la dirección de Pezzoni trabajaban sobre los suplementos culturales durante la dictadura» (Bombini, 2011). Aquesta expansió de les teories i de la literatura que s'ensenyava a la Universitat de Buenos Aires no es redueix a l'espai proper: com observa Beatriz Sarlo, amb les versions transcrits de les exposicions que María Teresa Gramuglio presentava a la càtedra de Literatura argentina II pels volts de 1984, «dio clases medio país» (Sarlo, 2009).

17 | La desgravació i impressió d'aquelles classes complia llavors diverses funcions: a la de divulgació s'hi agrega la didàctica i, actualment, la arxivística (per al concepte d'arxiu, vegi's Derrida, 1995; Gerbaudo, 2009/2010).

18 | Gustavo Bombini recorda la dificultat per a seguir els desenvolupaments de Ludmer a les seves classes: «La imagen más fuerte que se me aparece es la de estar sentado escuchándola y no entender nada... pero también el deseo de seguir allí porque intuía que pasaba algo importante» (2006). Una dificultat que s'associa no només als continguts que introduïa sinó també a allò que aquesta introducció representava en relació als sabers previs d'aquells que escoltaven: aquests continguts no s'acollien a les formes convencionals i consolidades de llegir i ensenyar literatura, dominants llavors. Tal com admet Bombini, els seus primers treballs en didàctica de la literatura s'inspiren en aquella inusitada experiència: «*La trama de los textos* es producto de ese Seminario de Ludmer» (2006).

19 | Un exemple entre d'altres: durant la penúltima classe del

intervención activa en la cultura argentina, en los debates teóricos,[...] en una política concreta del campo literario. (7)

Una forma més o menys directa d'activisme:

Si queremos pensar una teoría propia, tenemos que empezar a pensar sobre los problemas propios que son los que nos van a llevar a constituir un cuerpo teórico también propio y original sin, por supuesto, desconocer el contacto, el diálogo con toda la teoría [...]. Esperamos dentro de un tiempo poder dar un Seminario: la nueva Teoría Literaria en Argentina. (13)

2. L'exhumació com a política

Travessat per la idea derrideana de l'arxiu, Horacio González obre el número 12 de la revista *La biblioteca* amb una definició insinuant: «El pasado es este presente en el que lo que dejamos impreso es la parte equivalente a lo que se deja escapar» (2012: 4). I agrega: «Hay mito porque existe el intento de saber si lo que aprehendemos no es lo que se ha escapado y si lo que se ocultó de nosotros es lo que realmente sabemos» (4). La investigació de la qual se'n desprèn aquest article comparteix aquesta actitud.

L'obsessió per articular l'exhumació com a «política» (cf. Gerbaudo, 2013a) pretén tornar sobre allò diferit per les investigacions del camp: concretament en el nostre cas, allò desplaçat pels estudis que a Argentina es van dedicar a la institucionalització de la teoria literària és el que va succeir en l'ensenyament (cf. Dalmaroni, 2009). Per exemple, exhumar aquests papers d'«inicios» (cf. Said, 1985) de Ludmer permet, entre altres coses, il·luminar la relació que es juga entre les seves publicacions i les seves classes, descobrir com es gesten algunes preguntes que vertebraven els seus treballs posteriors (convertides posteriorment en hipòtesis o tesis) i afegir complexitat als interrogants respecte al seu constant gest avantguardista.

Tal com vam constatar (cf. Gerbaudo, 2014b), Ludmer extrema l'abast de les seves hipòtesis a les seves exposicions orals, particularment a les classes. Una marca congruent amb la postura de qui arrisca una idea en procés, un treball en germen: el seu curs sobre la *gauchesca* (cf. Ludmer, 1985c) antecedeix la publicació del seu llibre (cf. 1988) així com la seva posada en qüestió de l'autonomia en les seves classes (cf. 1985b) és tot just posterior a la seva afirmació per escrit (1984). Dit d'una altra manera i expandint la hipòtesi: si en els seus escrits encara assevera i defensa el caràcter autònom de la literatura (cf. 1984), a les seves classes es permet començar a posar-ho en dubte (cf. 1985b) a partir d'un territori que considera la gran zona a explorar: la literatura llatinoamericana. Una denominació amb la qual no se sent còmoda i a la qual oposa una articulació per territoris que no

NOTES

Seminari, un estudiant li pregunta si estava interessada en «ampliar el campo de recepción del trabajo de la gente que hace crítica, que hace teoría». La resposta de Ludmer és rotunda: «Por supuesto, me interesa muchísimo. Me encantaría estar en televisión. Nos interesan las revistas, los debates que se dan en lugares que no sean la universidad: el colegio secundario» (Ludmer, 1985b, 26: 16). I agrega: «lo único es que no tenemos tiempo ni capacidad de organizar esto. Pero sí accedemos a todo lo que venga como propuesta» (16). Si bé no amb el format televisiu, les noves tecnologies de la comunicació han facilitat la multiplicació de moltes de les seves classes i conferències al Web.

20 | Respecte a la lectura de Ludmer sobre Derrida en el Seminari, val la pena subratllar una dada: és notable l'analogia entre la seva interpretació i la que gairebé vint anys després subscriu Avital Ronell (2004). El creuament assajat per Ludmer entre certs textos de Franz Kafka, Immanuel Kant, Sigmund Freud i Friedrich Nietzsche amb els de Derrida crida l'atenció ja que llavors la producció de Derrida amb prou feines deixava entreveure els moviments que Ludmer adverteix; moviments que Ronell llegeix el 2004, amb l'obra derrideana pràcticament «completa» (sobre el caràcter in-complet de tota «obra», vegi's Gerbaudo, 2009/2010).

21 | L'anàlisi dels programes presentats per Panesi durant els últims anys, tant per a la seva càtedra de la UBA com per a «Teoría de la crítica» de la Universidad Nacional de La Plata, mostra no només la presència d'Arvatov com a bibliografia sinó també continguts i una organització deutors de la trama articulada

coincideixen exactament amb les demarcacions nacionals o amb les unitats polítiques: «el sector mexicano del norte», «Centroamérica», «Brasil», «el río de la Plata»²⁶, «la zona andina» (Ludmer, 1985b, 26: 14). «Unidades culturales» que reclamen ser pensades com a tals. El seu desitjat llibre sobre aquests tema (cf. Ludmer, 2000) convertit finalment en classes (cf. Ludmer, 2010c, 2011b, 2012c, 2013; Gerbaudo, 2014b) sobre la *gauchesca*, la «literatura de los indios de la zona andina» i la de «los negros del Caribe» (2012c) explora gèneres propis d'aquests territoris. D'altra banda, el seu tan qüestionat *Aquí América Latina* despunta per escrit les seves tesis sobre les literatures post-autònomes.

¿Perquè tancar aquest article sostenint que Ludmer «despunta» o «explora» problemes quan semblaria haver-los abandonat? Els prolegòmens a una resposta s'endeuten amb María Moreno: la seva descripció del treball de Ludmer, «enamorada» (Moreno, 2014) de les seves pròpies operacions, porta indefectiblement a interrogar la seva profunditat per a descobrir ni l'exhaustiu desenvolupament de cada ocurrència ni el sobrevolat superficial sinó el gest d'intenció avantguardista: la constant gestació de tesis i operacions escalabrants que abandona gairebé al mateix moment en què les produeix. Si se segueix la imatge que Ludmer ha construït de sí mateixa, es verifica la seva decisió d'escriure sobre *Cien años de soledad* en el moment de caiguda del text en la borsa de valors de la crítica (cf. Ludmer, 1972); el seu posterior llibre d'autor que, tal com ella remarca, compona quan Onetti encara no era Onetti (cf. 2009); el seu «tractat» teòric sobre un gènere (1988); la seva creació d'un artefacte (que més tard Miguel Dalmaroni anomenarà «corpus crítico» [2005]) que pretén desarticlar les versions simplificades i poc captivadors del format i «manual» (cf. Ludmer, 1999, 2011) dels «modos de leer» escolaritzats²⁷; finalment, el desgavell de bona part de les categories anteriors a partir de la seva «especulació» sobre la post-autonomia (2010a). És a dir, mostres eloqüents d'una infatigable persistència en la variació. Mostres del mateix gest avantguardista que s'actua a cada exposició pública, a cada escriptura: «Me aburro», li confessa a María Moreno en una entrevista d'antologia (2001). «Espero que se hayan divertido. Espero que hayan aprendido» (Ludmer, 1985b, 26: 10), diu als seus alumnes en una de les últimes classes del seu Seminari. «No entiendo» és la resposta a les preguntes incòmodes formulades per un grup d'estudiants brasilers sobre els seus últims assajos (cf. Antelo, 2011), però és també la postura de resistència de *Aquí América Latina*: «La posición de niña ofuscada» que no es resigna a l'«acatamiento» (Panasi, 2010). En definitiva, és el gest de l'excèntrica respecte a «los saberes dominantes o hegemónicos, no tanto para borrarlos (ellos nos hacen pensar) sino para leer [...] lo que el dominio no puede leer» (Panasi, 2010).

Gestos i moviments que adverteix Jorge Panasi (2010) quan evita

NOTES

i recursiva que s'advertia en el Seminari de Ludmer de 1985 (cf. Ludmer, 1985a, Panasi, 2011, 2012). D'altra banda, Arvatov va ser una lectura constant de la càtedra dictada per Panasi a l'UBA (cf. Panasi, 1990, 1994, 2002).

22 | En una conferència donada a Santa Fe el 1996, Panasi torna sobre aquest tema: onze anys més tard despulla les tensions entre els «modos de leer» dels que s'havien replegat a la universitat durant la dictadura i dels que havien sigut expulsats d'ella. A més, diagnostica les derives d'aquelles pràctiques en aquell tall del present: «La avidez teórica que se advierte en muchos planes de estudio actuales (una verdadera proliferación en algunos casos) es la cosecha de los años autoritarios, cuando la teoría se creía directamente conectada con la política y no se podía aceptar que irrumpiera en el orden de los debates académicos. [...] La lucha antiacadémica resultará evidente si se lee la revista *Los libros*, avanzada teórica de esta visión cultural, y en la que la crítica literaria ocupó un lugar privilegiado. Allí se pueden ver las impugnaciones que se hacían a los programas de literatura vigentes en la Facultad de Filosofía y Letras porteña, un indicio del interés que la universidad tenía para esta crítica politizada, pero vocacional y constitutivamente académica» (Panasi, 1996: 331-332).

23 | Com es pot veure a la Bibliografia, se segueix la distinció metodològica realitzada per Sandra McGee Deutsch (2013) entre «entrevista» i «consulta»: la primera, gravada, amb un protocol a seguir que sol inclou la signatura d'un conveni sobre les condicions de difusió; la segona, més aviat informal, pot o no ser gravada, pot donar-se en el si d'una conversa que reuneixi a més persones.

caure a la seva trampa: intel·ligent i cautelós, abans que discutir les tortuositats epistemològiques, l'abasto les suposades inconsistències de les seves tesis sobre la post-autonomia (cf. Dalmaroni, 2010; Pas, 2010; Giordano, 2010; Link, 2010a; 2010b²⁸) esbossades en el seu llavors flamant i controvertit llibre, Panesi va més enrera. Si no se centra en el més recent de les seves troballes és perquè, de qualsevol manera, per més que es cregui estar discutint «lo último de Ludmer», segurament ella ja serà en un altre lloc.

Un gest sostingut que dona compte d'una manera de transitar productivament el cam. Una productivitat mesurada en termes del que les seves intervencions li fan: mai desapercebuts, els seus textos fan parlar perquè toquen zones neuràlgiques des d'una perspectiva desconcertant cada vegada.

Aquest article torna, finalment, sobre la part menys estudiada de les seves pràctiques amb la pretensió d'agregar alguna cosa al que ja se sap sobre l'altra, la més recorreguda: «El mito es lo aún no pensado sobre el documento real, sobre el sí mismo del investigador, sobre la escritura que parece agotar el tema y sobre las inhábiles totalidades que creemos descubrir con nuestros lenguajes previsibles» (González, 2012: 4). Com bé observa González, «no son los mitos relatos ajenos al proceder de quien desea saber cómo fueron las cosas del pasado» (4). Amb aquesta febre i aquesta curiositat es practiquen aquestes exhumacions i s'escriu aquest relat que fantasieja, entre altres coses, amb cooperar a introduir aquests materials en les anàlisi de la circulació internacional de les idees (cf. Sapiro, 2012; Gerbaudo, 2014b). Hi ha, en aquesta i en altres fàbriques, materials productius per anàlisis per-venir, no només sobre com «viatgen» les teories (cf. Montaldo, 2014) sinó també sobre com es reinventen mentre s'encunyen d'altres i es dissenyen projectes desafiadors i agendes ambicioses que deixen les seves empremtes en «lo que viene después...».

NOTES

24 | Sobre l'afany i el desig furtiu lligat a la incertesa sobre el futur, Panesi recorda: «De algún modo, empecinados y como sobreviviendo, los grupos de las catacumbas apostaban con el único capital con que contábamos: la creencia disparatada de que tanto repliegue en la literatura y en los textos prohibidos germinaría públicamente algún día incierto, que lo privado y oculto de esas reuniones terminaría por salir libremente, más allá del encierro y de sí mismas, hacia la apertura y la claridad de lo que es común a muchos» (Panesi, 2010).

25 | Alguns anys després Panesi publica el seu conegut assaig «Walter Benjamin y la desconstrucción» (1993).

26 | Durant el *II Coloquio de avances de investigaciones del CEDINTEL* (celebrat a Santa Fe des del 17 al 19 de juny de 2014), Marcela Arpes, Rossana Nofal y Luciana Martínez van protagonitzar una interessant discussió respecte a la pertinència del nom «literatura rioplatense» per a caracteritzar allò que es produeix entre Uruguai i Buenos Aires. Un territori que semblaria definir-se com a tal a partir de determinats trets socioculturals característics que habilitarien a unir en una «zona» una ciutat i un país. Val la pena la menció perquè mostra l'actualitat de la problemàtica que Ludmer havia apuntat gairebé trenta anys abans.

27 | A la «Nota a la segunda edición», Ludmer menciona què l'havia portat a escriure aquest text: «Buscaba una escritura transparente y divertida para contar los cuentos, que el manual fuera popular, que me leyeran en las escuelas» (2011c: 11).

28 | Se citen només les crítiques produïdes abans de la presentació d'aquest text llegit per Panesi durant l'acte d'entrega del Doctorat Honoris Causa de la Universidad de Buenos Aires a Josefina Ludmer el 4 de novembre de 2010.noviembre de 2010.

Bibliografía

- ANTELO, R. (2011): Consulta, Investigación CIC-CONICET.
- ANTELO, R. (2013): «El futuro de los posgrados y de la investigación literaria», Conferencia *Honoris Causa*, Mendoza: UNCuyo, en prensa.
- BACHELARD, G. (1948): *La formación del espíritu científico*, México: S. XXI, 1980.
- BADANO, C. (2014): Consulta, Investigación CIC-CONICET.
- BERGER, J. (1972): *Modos de ver*, Barcelona: Gustavo Gilli, 2010.
- BLANCO, A. y JACKSON, L. (2009): «Entrevista com Beatriz Sarlo», *Tempo social*, 21, 133-150.
- BOMBINI, G. (1989): *La trama de los textos. Problemas de la enseñanza de la literatura*, Buenos Aires: Libros del Quirquincho, 1991.
- BOMBINI, G. (1992): (comp.) *Literatura y educación*, Buenos Aires: Centro Editor de América Latina.
- BOMBINI, G. (1996): «Didáctica de la literatura y teoría: apuntes sobre la historia de una deuda», *Orbis Tertius. Revista de teoría y crítica literaria*, 2-3, 211-217.
- BOMBINI, G. (2002): «Prácticas docentes y escritura: hipótesis y experiencia en torno a una relación productiva», *I Jornadas Nacionales Prácticas y Residencias en la Formación Docente*, Córdoba: UNC, <[http://renpyr.xrweb.com/jornadas/\(D\)%20Practicas/WebTrabajos/BOMBINI%20T.htm](http://renpyr.xrweb.com/jornadas/(D)%20Practicas/WebTrabajos/BOMBINI%20T.htm)>, [14/07/2014].
- BOMBINI, G. (2006): Entrevista, Investigación Beca Posdoctoral-CONICET.
- BOMBINI, G. (2011): Entrevista, Investigación CIC-CONICET.
- BOMBINI, G. (2012): *Lengua & Literatura. Teorías, formación docente y enseñanza*, Buenos Aires: Biblos.
- BOURDIEU, P. (1987): *Choses dites*, París: De Minuit.
- BOURDIEU, P. (1997): *Les usages sociaux de la science. Pour une sociologie clinique du champ scientifique*, París: INRA.
- BOURDIEU, P. (2001): «Entretien: Sur l'esprit de la recherche» en Delsaut, Y. y Rivière, M. (ed.), *Bibliographie des travaux de Pierre Bourdieu suivi d'un entretien entre Pierre Bourdieu et Yvette Delsaut*, París: Les Temps des Cerises, 177-239.
- CAISSO, C. y ROSA, N. (1989): «De la constitution clandestine d'un nouvel objet», *Études françaises*, 23, 249-265.
- CAMILLONI, A. (1997): *Los obstáculos epistemológicos en la enseñanza*, Barcelona: Gedisa.
- CAÑÓN, M. (1990): Apuntes de clases (captura digital), CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- CAÑÓN, M. (2013): Consulta, Investigación CIC-CONICET.
- CARBONE, R. y Ojeda, A. (2010): *De Alfonsín al menemato (1983-2010)*. Volumen 7. *Literatura argentina. Siglo XX*, Buenos Aires: Paradiso.
- CASULLO, N. et al. (2006): *I Argentino de literatura*, Santa Fe: UNL.
- CATELLI, N. (2007): *En la era de la intimidación*, Rosario: Beatriz Viterbo.
- CRAGNOLINI, M. (2014): «Intervenciones en la cultura: la desaparición de lo 'propio' y la cuestión de la comunidad», *IX Argentino de literatura*, Santa Fe: UNL. <http://www.fhuc.unl.edu.ar/media/investigacion/centros%20e%20institutos%20CEC/cedintel_junio2014.pdf>, [14/07/2014].
- CRENZEL, E. (2008): *La historia política del 'Nunca más'. La memoria de las desapariciones en la Argentina*, Buenos Aires: S. XXI
- DALMARONI, M. (2005): «Historia literaria y corpus crítico (aproximaciones williamsianas y un caso argentino)», *Boletín*, 12, 109-128.
- DALMARONI, M. (2009): *La investigación literaria. Problemas iniciales de una práctica*, Santa Fe: Universidad Nacional del Litoral.
- DALMARONI, M. (2010): «La literatura y sus restos (teoría, crítica, filosofía). A propósito de un libro de Ludmer (y de otros tres)», *Bazar americano*, <www.bazaramericano.com/pdf.php?cod=19&tabla=columnas>, [14/07/2014].
- DARNTON, R. (1984): *La gran matanza de gatos y otros episodios en la historia de la cultura francesa*, México: FCE.
- DE LLANO, A. (2014): Consulta, Investigación CIC-CONICET.
- DERRIDA, J. (1967) : *De la grammatologie*, París: Minuit.

- DERRIDA, J. (1980): « *Mochlos –ou le conflict des facultés*» en *Du droit à la philosophie*, París : Galilée, 397-438.
- DERRIDA, J. (1995): *Mal d'Archive. Une impression freudienne*, París: Galilée.
- DERRIDA, J. (1998): «Comme si c'était possible, 'within such limits'» en *Papier Machine. Le ruban de machine à écrire et autres réponses*, París: Galilée, 2001, 283-319.
- DERRIDA, J. (2001): *¡Palabra! Instantáneas filosóficas*, Madrid: Trotta.
- DERRIDA, J. (2003): *Genèses, généalogies, genres et le génie. Les secrets de l'archive*, París: Galilée.
- DOMÍNGUEZ, N. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- ESTRÍN, L. y BLANCO, O. (1999): «Hermenéutica nacional» en Rosa, N. (ed.), *Políticas de la crítica. Historia de la crítica literaria en la Argentina*, Buenos Aires: Biblos, 251, 287.
- GARASA, D. (1984): «Introducción a la literatura (A)», Programa, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- GERBAUDO, A. (2006): *Ni dioses ni bichos. Profesores de literatura, curriculum y mercado*, Santa Fe: UNL.
- GERBAUDO, A. (2009): «Literatura y enseñanza» en Dalmaroni, M. (dir.), *La investigación literaria. Problemas iniciales de una práctica*, Santa Fe: UNL, 165-194.
- GERBAUDO, A. (2009/2010): «Archivos de tela, celuloide y papel. Insistencias del arte y de una teoría en (des)construcción», *Telar*, 7/8, 31-50.
- GERBAUDO, A. (2010): «Intervenciones olvidadas: Beatriz Sarlo en la universidad argentina de la posdictadura (1984-1986)», *Perífrasis. Revista de Literatura, Teoría y Crítica*, 1, 49-64.
- GERBAUDO, A. (2011a): «Demarcaciones, enseñanza y literatura argentina (derivadas de una conversación sobre *El río sin orillas*)», *Boletín*, 16, <<http://www.celarg.org/boletines/articulos.php?idb=25>>, [14/07/2014].
- GERBAUDO, A. (2011b): «Al margen de las garantías disciplinares, Josefina Ludmer», *Katatay. Revista crítica de literatura latinoamericana*, 9, 83-93.
- GERBAUDO, A. (2011c): *La lengua y la literatura en la escuela secundaria*, Santa Fe/Rosario: UNL/Homo Sapiens.
- GERBAUDO, A. (2012a): «Fantasías de intervención: literatura argentina y teoría literaria en las aulas de la universidad pública de la posdictadura (1984-2003)», *Ensemble*, 8, <<http://ensemble.educ.ar/?p=2719>>, [14/07/2014].
- GERBAUDO, A. (2012b): «Sobre la dicha de tener polémicas», *Estudios de Teoría Literaria*, 2, 83-98, <<http://fh.mdp.edu.ar/revistas/index.php/etl/issue/current>>, [14/07/2014].
- GERBAUDO, A. (2013a): «Archivos, literatura y *políticas de la exhumación*», en Goldchluk, G. y Pené, M. (comp.), *Palabras de Archivo*, Santa Fe/Poitiers: Universidad Nacional del Litoral/Centre de Recherches Latino-Américaines, 57-86.
- GERBAUDO, A. (2013b): «Algunas categorías y preguntas para el aula de literatura», *Álabe. Revista de la Red de Universidades Lectoras*, 7, <<http://nevada.ual.es:81/alabe/index.php/alabe/article/download/121/124>>, [14/07/2014].
- GERBAUDO, A. (2013c): «Literatura y activismo intelectual en la Argentina de los 80. Notas a partir de *Lecturas críticas. Revista de Investigación y Teorías Literarias*», *Catedral Tomada. Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*, 1, <<http://catedraltomada.pitt.edu/ojs/index.php/catedraltomada/issue/view/2>>, [14/07/2014].
- GERBAUDO, A. (2013d): «El Derrida de Josefina Ludmer y otras figuraciones en las clases de los críticos (1984-1986)», *Primer Coloquio de avances de investigaciones del CEDINTEL*, Santa Fe: UNL, <http://www.fhuc.unl.edu.ar/media/investigacion/publicaciones/coloquio_cedintel_final.pdf>, [14/07/2014].
- GERBAUDO, A. (2013e): «Funciones y sentidos de la Teoría Literaria. Una conversación entre Josefina Ludmer y Walter Mignolo», *Badebec*, 5, 155-183, <http://www.badebec.org/badebec_5/sitio/>, [14/07/2014].

- GERBAUDO, A. (2014a): «En *zone-frontière*: les interventions de Josefina Ludmer, Beatriz Sarlo et Raúl Antelo» en Durand, C. y Ragueneau, S. (ed.), *Entre critique et théorie, un autre regard sur la littérature*, París: Editions Classiques Garnier, en prensa.
- GERBAUDO, A. (2014b): «Hablar sobre lo que no se escribirá: las clases de Josefina Ludmer», *II Coloquio de avances de investigaciones del CEDINTEL*, Santa Fe, UNL, en prensa.
- GERBAUDO, A. (2014c): «La contraofensiva parauniversitaria durante la última dictadura argentina: el caso de *Lecturas críticas*», *Revista Iberoamericana*, en prensa.
- GERBAUDO, A. (2014d): *La institucionalización de las Letras en la universidad argentina (1945-2010). Notas "en borrador" a partir de un primer relevamiento*, Santa Fe: UNL, <http://www.fhuc.unl.edu.ar/centros/cedintel/interco_vf.pdf>, [14/07/2014].
- GIORDANO, A. (2006): *Una posibilidad de vida. Escrituras íntimas*, Rosario: Beatriz Viterbo.
- GIORDANO, A. (2010): *Los límites de la literatura*, Rosario: UNR.
- GIORDANO, A. et al. (2007): *El Argentino de literatura*, Santa Fe: UNL.
- GONZÁLEZ, H. (2012): «Editorial. Mito e historia», *La Biblioteca*, 12, 3-4.
- GRAMUGLIO, M. (1992): «La construcción de la imagen» en *La escritura argentina*, Santa Fe: UNL, 35-64.
- HOFSTADER, D. (1979): *Gödel, Escher, Bach un Eterno y Grácil Bucle*, Barcelona: Tusquets, 1998.
- INGARAMO, Á. (2011): «La trama de los textos: vigencia de un diálogo demorado», *VII Congreso Nacional de Didáctica de la Lengua y de la Literatura*, <http://www.lijydll2011.com.ar/descargas_DLL/ponenciasDLL/ponenciasdll_view.php?editid1=48>, [14/07/2014].
- INGARAMO, Á. (2012a): «La Didáctica de la Literatura en Argentina: de intervenciones fundacionales y mediaciones democráticas», *Álabe*, 6, <<http://revistaalabe.com/index/alabe/article/view/117/103>>, [14/07/2014].
- INGARAMO, Á. (2012b): «Responsabilidades compartidas: el papel de los estudios literarios en la reflexión sobre la enseñanza de la literatura», *Badebec*, 3, <http://www.badebec.org/badebec_3/sitio/pdf/ingaramo.pdf>, [14/07/2014].
- INVERNIZZI, H. y GOCIOLO, J. (2002): *Un golpe a los libros. Represión a la cultura durante la última dictadura militar*, Buenos Aires: Eudeba.
- KAUFMANN, C. (2001): *Dictadura y educación*. Tomo 1. *Universidad y Grupos académicos argentinos (1976-1983)*, Buenos Aires: Miño y Dávila.
- KOZAC, C. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- LINK, D. (2010a): «Hay que pasar el invierno», *Linkillo (cosas mías)*, <<http://linkillo.blogspot.com/210/07/hay-que-pasar-el-invierno.html>>, [14/07/2014].
- LINK, D. (2010b): «Sobremesa», *Linkillo (cosas mías)*, <<http://linkillo.blogspot.com/2010/08/sobremesa.html>>, [14/07/2014].
- LITWIN, E. (1997): *Las configuraciones didácticas. Una nueva agenda para la enseñanza superior*, Buenos Aires: Paidós.
- LOUIS, A. (1999): *Enrique Pezzoni, lector de Borges. Lecciones de literatura 1984-1988*, Buenos Aires: Sudamericana.
- LOUIS, A. (2009): «La hora de los maestros», *Espacios*, 42, 61-63.
- LOUIS, A. y GERBAUDO, A. (2011): «Le scandale de l'objet. L'enseignement de la littérature à l'Université de Buenos Aires dans l'après dictature (1984-1986)», *Coloquio Autonomie de la littérature et ethos démocratique*, París: CRAL/EHESS.
- LUDMER, J. (1972): *Cien años de soledad. Una interpretación*, Buenos Aires: Centro Editor de América Latina, 1985.
- LUDMER, J. (1977): *Onetti. Los procesos de construcción del relato*, Buenos Aires: Eterna Cadencia, 2009.

- LUDMER, J. (1984): «Prólogo» en *Cien años de soledad. Una interpretación*, Buenos Aires: Centro Editor de América Latina, 1985, 9-12.
- LUDMER, J. (1985a): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Programa, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- LUDMER, J. (1985b): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clases, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- LUDMER, J. (1985c): «Problemas del género gauchesco» (Seminario de Posgrado), Programa, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- LUDMER, J. (1988): *El género gauchesco. Un tratado sobre la patria*, Buenos Aires: Perfil, 2000.
- LUDMER, J. (1997): Entrevista de Marily Martínez-Richter, *La caja de la escritura*, Madrid: Iberoamericana,
<http://www.josefinaludmer.com/Josefina_Ludmer/entrevistas.html>, [14/07/2014].
- LUDMER, J. (1999): *El cuerpo del delito. Un manual*, Buenos Aires: Perfil.
- LUDMER, J. (2000): «Prólogo a esta edición» en *El género gauchesco. Un tratado sobre la patria*, Buenos Aires: Perfil, 9-14.
- LUDMER, J. (2001): «El lugar de la resistencia». Entrevista de María Moreno, *Página /12*, <http://www.enredacion.com.ar/ejemplo/Josefina_Ludmer/resistencia.html>, [14/07/2014].
- LUDMER, J. (2004): «Le Corps du délit». Entrevista de Annick Louis, *Vox. Théorie et Critique*, <http://www.josefinaludmer.com/Josefina_Ludmer/entrevistas.html>, [14/07/2014].
- LUDMER, J. (2005): «Un diálogo con Josefina Ludmer». Entrevista de Susana Haydu, *Ciberletras. Revista de Crítica literaria y de cultura*, 13,
<<http://www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v13.html>>, [14/07/2014].
- LUDMER, J. (2009): «Onetti 2009. Prólogo a la Segunda Edición» en *Onetti. Los procesos de construcción del relato*, Buenos Aires: Eterna Cadencia, 2009, 9-14.
- LUDMER, J. (2010a): *Aquí América Latina. Una especulación*, Buenos Aires: Eterna Cadencia.
- LUDMER, J. (2010b): «Lo que viene después. Una periodización literaria», Acto de entrega del Doctorado Honoris Causa, Buenos Aires: UBA,
<<http://josefinaludmer.wordpress.com/2010/11/19/doctorado-honoris-causa>>, [14/07/2014].
- LUDMER, J. (2010c): «Gauchos, indios y negros: alianzas y voces en las culturas latinoamericanas» (Seminario de Doctorado), Programa, Buenos Aires: Facultad de Ciencias Sociales, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- LUDMER, J. (2011a): «Literaturas posautónomas: otro estado de la escritura», *Colloque International Interdisciplinaire «L'objet littéraire aujourd'hui»*, París: CRAL/EHESS, 2011.
- LUDMER, J. (2011b): «Gauchos, indios y negros: alianzas y voces en las culturas latinoamericanas» (Seminario de Doctorado), Programa, Buenos Aires: Facultad de Ciencias Sociales, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- LUDMER, J. (2011c): «Nota a la segunda edición. El manual de cuentos argentinos» en *El cuerpo del delito. Un manual*, Buenos Aires: Eterna cadencia, 11-12.
- LUDMER, J. (2012a): «Lo que viene después», *Literatura y después. Reflexiones sobre el future de la literatura después del libro*, Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía,
<http://ayp.unia.es/dmdocuments/litydes_doc03.pdf>, [14/07/2014].
- LUDMER, J. (2012b): «Lo que viene después», Santiago: Universidad Católica de Chile,
<<http://www.youtube.com/watch?v=nI0wBaETdKA>>, [14/07/2014].
- LUDMER, J. (1985b): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clases, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- LUDMER, J. (2012c): «Gauchos, indios y negros. Alianzas y voces en las culturas latinoamericanas», Curso, Buenos Aires: UNSAM,
<<http://www.unsam.edu.ar/lecturamundi/sitio/ludmer-josefina>>, [14/07/2014].
- LUDMER, J. (2013): «Gauchos, indios y negros. Alianzas y voces en las culturas latinoamericanas» (Seminario de Doctorado), Programa, Buenos Aires: Facultad de Ciencias Sociales,
<<http://www.sociales.uba.ar/wp-content/uploads/LUDMER.pdf>>, [14/07/2014].

- MATURO, G. (1987): «Introducción a la literatura (B)», Programa, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- MC GEE DEUTSCH, S. (2013): Clase abierta, *Teoría Literaria I*, Santa Fe: CEDINTEL.
- MCKEE IRWIN, R. y SZURMUK, M. (2011): «Cultural Studies in graduate programmes in Latin América. The cases of Colombia and Argentina». *Cultural Studies*, 1-21, <<http://dx.doi.org/10.1080/09502386.2012.642543>>, [14/07/2014].
- MONTALDO, G. (2014): «Teoría en fuga», *El taco en la brea*, 1, 262-276, <http://www.fhuc.unl.edu.ar/centros/cedintel/eltacoenlabrea01_2014.pdf>, [14/07/2014].
- MORENO, M. (2014): Consulta, Investigación CIC-CONICET.
- NIETO, F. (2014): «Literatura sin crítica: el fin de los grandes currículos», *El taco en la brea*, 1, 70-88, <http://www.fhuc.unl.edu.ar/centros/cedintel/eltacoenlabrea01_2014.pdf>, [14/07/2014].
- NOUZEILLES, G. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- PANESI, J. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- PANESI, J. (1989): «Enrique Pezzoni, profesor de literatura», *Filología. La voz del otro. Homenaje a Enrique Pezzoni*, XXIV, 5-10.
- PANESI, J. (1990): «Teoría y análisis literario (C)». Programa, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- PANESI, J. (1993): «Walter Benjamin y la deconstrucción» en *Críticas*, Buenos Aires: Norma, 2000, 112-128.
- PANESI, J. (1994): «Teoría y análisis literario (C)». Programa, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- PANESI, J. (1996): «La caja de herramientas o qué no hacer con la teoría literaria», *El taco en la brea*, 1, 322-333, <http://www.fhuc.unl.edu.ar/centros/cedintel/eltacoenlabrea01_2014.pdf>, [14/07/2014].
- PANESI, J. (1998): «Las operaciones de la crítica: el largo aliento» en Giordano, A. y Vázquez, M., *Las operaciones de la crítica*, Rosario: Beatriz Viterbo, 9-22.
- PANESI, J. (2002): «Teoría y análisis literario (C)». Programa, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- PANESI, J. (2006): Entrevista, Investigación CIC-CONICET.
- PANESI, J. (2009): «El texto y sus voces», *Espacios*, 42: 66-69, <<http://www.filo.uba.ar/contenidos/secretarias/seube/revistaespacios/PDF/42/42.9.pdf>>, [14/07/2014].
- PANESI, J. (2010): «Verse como otra: Josefina Ludmer», Acto de entrega del Doctorado Honoris Causa, Buenos Aires: UBA, <<http://josefinaludmer.wordpress.com/2010/11/19/doctorado-honoris-causa>>, [14/07/2014].
- PANESI, J. (2011): «Teoría y análisis literario (C)», Programa, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- PANESI, J. (2012): «Teoría de la crítica», Programa, La Plata: UNLP, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- PANESI, J. et al. (2014) *IX Argentino de literatura*, Santa Fe: UNL, <http://www.fhuc.unl.edu.ar/media/investigacion/centros%20e%20institutos%20CEC/cedintel_junio2014.pdf>, [14/07/2014].
- PARCHUC, J. (2014): «Dar margen: teoría literaria, crítica e instituciones», *El taco en la brea*, 1, 89-107. <http://www.fhuc.unl.edu.ar/centros/cedintel/eltacoenlabrea01_2014.pdf>, [14/07/2014].
- PAULS, A. (1984a): «En el punto inmóvil», *Lecturas críticas. Revista de Investigación y Teorías Literarias*, 2, 62-67.
- PAULS, A. (1984b): *El pudor del pornógrafo*, Buenos Aires: Sudamericana.
- PAULS, A. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.

- PAS, H. (2010): «El riesgo bromista. Entre territorios, deícticos y valores 'post'», *Katatay. Revista crítica de literatura latinoamericana*, 8, 142-147.
- PUCCIARELLI, A. (2006): *Los años de Alfonsín. ¿El poder de la democracia o la democracia del poder?*, Buenos Aires: Siglo XXI.
- PUCCIARELLI, A. (2011): *Los años de Menem. La construcción del orden neoliberal*, Buenos Aires: Siglo XXI.
- PUIGGRÓS, A. (1997): *Dictaduras y utopías en la historia reciente de la educación argentina (1955-1983)*. Tomo VII. *Historia de la educación en la Argentina*. Buenos Aires: Galerna.
- PUIGGRÓS, A. (2002): *¿Qué pasó en la educación argentina?*, Buenos Aires: Galerna.
- RINESI, E. (2003): *Política y tragedia. Hamlet entre Hobbes y Maquiavelo*, Buenos Aires: Colihue.
- RODRÍGUEZ PÉRSICO, A. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- RODRÍGUEZ PÉRSICO, A. et al. (1980) *Lecturas críticas. Revista de Investigación y Teorías Literarias*, 1.
- RODRÍGUEZ PÉRSICO, A. et al. (1984) *Lecturas críticas. Revista de Investigación y Teorías Literarias*, 2.
- RONELL, A. (2004): « L'épreuve de la démocratie » en *La démocratie à venir. Autour de Jacques Derrida*, París : Galilée, 477-489.
- RONELL, A. (2008): «Derridémocratie», *Colloque International Derrida Politique*, París: École Normale Supérieure.
- RONELL, A. (2011): «Entretien» en Kaufmann, V. (dir.), *La faute à Mallarmé. L'aventure de la théorie littéraire*, París: Du Seuil, 290-296.
- ROSA, N. (1981): « La crítica literaria contemporánea: la interpretación del símbolo». *Capítulo. Historia de la literatura argentina*, Buenos Aires: CEAL.
- SAID, E. (1985): *Beginnings. Intention and Method*, New York: Columbia University Press.
- SÁNCHEZ, M. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- SAPIRO, G. (2012) : Apertura, *Journée d'étude Internationale Penser l'État avec Pierre Bourdieu*, París : Collège de France,
- <www.youtube.com/watch?v=wwtmtOafCjs>, [14/07/2014].
- SARLO, B. (2009): Entrevista, Investigación CIC-CONICET.
- SCHANTON, P. (2008): Contratapa en Casas, F., *Oda*, Buenos Aires: Mansalva.
- TAMBORENEA, M. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- VIÑAS, D. (1986): «Literatura argentina I», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- VITAGLIANO, M. (2011): «Variaciones sobre un punto: notas de trabajo sobre teoría y crítica literaria» en *Perspectivas actuales de la investigación literaria*. Buenos Aires: Editorial de la Facultad de Filosofía y Letras de la UBA, 123-154.
- WILLIAMS, R. (1977): *Marxismo y literatura*, Barcelona: Península, 1980.
- ZIZEK, S. (1999): *El acoso de las fantasías*, México: S. XXI.
- ZUBIETA, A. (1985): «Algunos problemas de Teoría Literaria», Clase, Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, UBA, CD-ROM, Investigación CIC-CONICET.
- ZUBIETA, A. (2010): Texto leído durante el Acto de entrega del Doctorado Honoris Causa a Josefina Ludmer, Buenos Aires: UBA,
- <<http://josefinaludmer.wordpress.com/2010/11/19/doctorado-honoris-causa>>, [14/07/2014].